

НАЦИОНАЛНА ХУДОЖЕСТВЕНА АКАДЕМИЯ
КАТЕДРА „ИЗКУСТВОЗНАНИЕ“

Цвета Вилдова Евлогиева-Кацарова

ХУДОЖЕСТВЕНТО ОФОРМЯНЕ НА РЪКОПИСИТЕ ОТ СОФИЙСКОТО
КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ – XV-XVI ВЕК

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд

за присъждане на научната и образователна степен “доктор”
шифър: 05.08.04 (Изкуствознание и изобразителни изкуства)

Научен ръководител:
доц. д-р Елисавета Мусакова

СОФИЯ
2013

Дисертационният труд на тема „Художественото оформяне на ръкописите от софийското книжовно средище - XV-XVI век“ се състои от увод; четири глави; заключение; списък на съкращенията; библиография, приложение и албум. Обемът на текстовата част е 226 страници, от които 21 страници библиография; приложението от 31 страници съдържа 6 таблици, една карта и списък със 100 ръкописа; албумът от 50 страници съдържа 111 илюстрации.

Дисертационният труд е съобразен с изискванията на Националната художествена академия, Катедра „Изкуствознание“, за придобиване на образователна и научна степен „доктор“, обсъден е в катедрата и е насочен за защита пред петчленно жури в състав:.....

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	2
I. ГЛАВА. СОФИЙСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ – ТЕРИТОРИАЛНИ И ХРОНОЛОГИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	4
Географски граници	4
Сведения за книжовници свързани със София	4
Ръкописи с приписки, доказващи софийския им произход.....	4
Изясняване на понятието за школа	4
II. ГЛАВА. ХУДОЖЕСТВЕНИ ПРИНЦИПИ В РЪКОПИСНАТА УКРАСА ПРЕЗ XV И XVI ВЕК.....	6
Формиране на новите художествени принципи в ръкописната украса през XV и XVI в.	6
Източници за украсата на софийските ръкописи	6
1. Балканският плетеничен и неовизантийският стил.....	6
2. Ръкописите на Владислав Граматик	6
3. Кирилската старопечатна книга.....	8
4. Стенописният орнамент и други орнаментални изкуства	9
III. ГЛАВА. СОФИЙСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ ПРЕЗ XV и XVI ВЕК... 11	11
Орнаментален репертоар на ръкописите от XV век.....	11
Орнаментален репертоар на ръкописите от XVI и XVI–XVII век.....	12
Миниатюрата в Софийското книжовно средище	19
Софийската калиграфско-художествена школа.....	20
Обковите на софийските ръкописи.....	20
IV. ГЛАВА. ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ СОФИЙСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ И ДРУГИ КНИЖОВНИ СРЕДИЩА ОТ ЕПОХАТА	21
Рилският манастир и Софийското книжовно средище	21
Софийското книжовно средище и книжовните средища на територията на Търновска митрополия.....	22
Книжовните връзки между софийските и кратовските книжовници през XVI в.	23
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	24
ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ	25
СЪКРАЩЕНИЯ:	26
ПУБЛИКАЦИИ:.....	28

УВОД

Дисертационният труд е насочен към проучване и анализиране на изобразителните изразни средства, използвани в Софийското книжовно средище от периода XV–XVI век. Изборът на хронологически граници е съобразен с историческите събития и данни за Софийското книжовно средище, за което в научната литература са посочвани ръкописи предимно от този период.

Обект на изследването

Обект на настоящето изследване е художественото оформяне на всички ръкописи, за които имаме данни, че произхождат от Софийско, в това число подписани и атрибутирани; ръкописи, които поради по-късни бележки се свързват със Софийско, а характеристиките на украсата и писмото им ги доближават към онези, които са със сигурен произход; ръкописи, които по кодикологични и палеографски характеристики се свързват със сигурно атрибутираните, но досега за тях няма данни от къде произхождат. Темата засяга пет научни проблема: уточняването на софийските ръкописи; изясняването на понятията *книжовна школа*, *книжовен център* и *книжовно средище*; определяне на териториалното измерение на „Софийското книжовно средище“; уточняване на предпочитаните типове украса в Софийското книжовно средище през разглежданата епоха; представяне на данните за контактите на Софийското книжовно средище с други книжовни средища.

Състояние на проучванията

Софийският книжовен център е представен в публикации на Петър Динеков, Иван Богданов, Сергей Райчинов, Васил Василев, Ангелина Даскалова и др. Общото в начина на представяне на Софийския книжовен център, в публикациите на тези автори е, че акцентът е върху литературните произведения, посветени на подвига на софийските новомъченици св. Георги Нови Софийски и св. Никола Нови Софийски, най-подробно представени и изследвани в произведенията на П. Динеков и С. Райчинов, които разглеждат Софийското книжовно средище, изхождайки от литературната основа на понятието. А. Даскалова изследва особеностите на ортографията в група ръкописи, за които се смята, че произхождат от Софийското книжовно средище, а останалите автори представят средището като културно-историческо явление, изреждайки множество ръкописи, за които има някакви сведения да са пребивавали в Софийско, но не за всички има доказателства от къде произхождат. Такъв подход използват и историците на културата от XVI в. Георги Нешев и Николай Генчев, които отделят място в трудовете си за представяне на често посочваното, но малко изследвано книжовно средище.

Задълбочено изследване на художественото оформяне на ръкописите от Софийското книжовно средище няма, освен магистърската теза на автора.

Проблемът е бил частично засяган в изкуствоведските изследвания, посветени на ръкописната украса, като най-подробните публикации на украсата на ръкописи свързани със Софийското книжовно средище принадлежат на Елена Коцева, Аксиния Джурова, Елисавета Мусакова, а също така въпросът е засегнат в трудовете на Лиляна Станкова и др.

Цел на дисертационния труд е чрез изследването на украсата да се установят ръкописите, произлезли от Софийското книжовно средище, обозначаващо в литературата като Софийска книжовна школа.

Изследователските методи, приложени в изследването са предимно изкуствоведски: сравнителен художествен анализ, иконографски анализ, стилев анализ, но и интердисциплинарни: исторически анализ, палеографски и филиграноложки анализи. Покрай търсенето на най-подходящи изследователски методи беше изработена примерна типология със съкратени наименования на определени орнаментални мотиви и са засегнати отново все още не напълно разрешените въпроси по отношение на терминологията, прилагана за изследване и описание на славянската книжнина.

I. ГЛАВА. СОФИЙСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ – ТЕРИТОРИАЛНИ И ХРОНОЛОГИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Географски граници

Географските граници на понятието *Софийско* през XV–XVI в. се определят от два критерия – териториалното поделение според епархиите в Цариградската патриаршия и административно-териториалното поделение на земите в Османската империя. Територията, която обхваща Софийската митрополия през периода началото на XV – началото на XVII в. е един от важните белези за определяне на териториалните граници на изследването, тъй като епископите са имали и църковна и политическа власт над диоцезите си и цялото бяло и черно духовенство, включително и училищата, които са подготвяли граматичите, са били зависими от епископската власт.

Сведения за книжовници свързани със София

Книжовниците, за които има данни да са работили в Софийското книжовно средище през разглеждания период са поп Никола, дяк Вук, архидякон Пахомий, дяк Владко, Стоян, Даниил, Димитър, поп Стефан (с предишно име Добромир), поп Петър, йеромонах Гаврил, поп Пейо, Матей Граматик и Пимен Софийски.

Ръкописи с приписки, доказващи софийския им произход

Ръкописите, в които има съвсем конкретни данни от приписки, че са преписани в Софийското книжовно средище са: Евангелие Хилендар 25; Миней за месец март MNAR № 17; Празничен миней от 1564 г. РМ 2/9; Евангелие ЦИАИ 27; Евангелие ЦИАИ 28; Псалтир Ивирон 6; Триод НБКМ 217.

Изясняване на понятието за школа

Обърканата употреба на понятията *книжовна школа*, *книжовно средище* и *книжовен център* ни застави да отделим специално място за изясняване на значението на тези термини, което е важно за изследването. Приели сме тълкуването на понятията на Димитрие Богданович, което сме се опитали да конкретизираме още повече, с цел поставяне на изходна точка за идентифицирането на книжовните школи. Изводите са, че в рамките на едно книжовно средище или книжовен център (сходни понятия) може да съществува не само една, но и повече книжовни школи, но не всяко място, където са преписвани ръкописи е книжовно средище или школа, въпреки че ако за самостоятелно работещ книжовник са налични достатъчно данни, той би могъл да бъде причислен към близка или по-далечна книжовна школа. Елементите на ръкописната украса са важен индикатор за идентификацията на книжовната школа.

Предлагаме два белега за по-точно определяне на книжовни школи по отношение на украсата на ръкописите: 1. Проследяване на промените на прототипа в процеса на копиране; 2. Проследяване на миграцията на представителите на школата.

II. ГЛАВА. ХУДОЖЕСТВЕНИ ПРИНЦИПИ В РЪКОПИСНАТА УКРАСА ПРЕЗ XV И XVI ВЕК

Формиране на новите художествени принципи в ръкописната украса през XV и XVI в.

През XVI в. се оформят три основни нови направления в украсата на българските и сръбски ръкописи: едното следва моделите, разработени в ръкописите на Владислав Граматик, другото, тези от ръкописите на поп Йоан Кратовски, а третото образците от първопечатните южнославянски издания. Новите направления се прилагат паралелно, наравно и често пъти заедно с останалите традиционни модели на украса от предходните столетия, развити в рамките на балканския плетеничен и неовизантийския стил. В някои ръкописи обаче все още се прилагат само плетеничните орнаменти без новите типове, а в други се възприемат модели, привнесени от свободни православни книжовни центрове – украински, влашки, молдавски, руски, където еволюцията на ръкописната украса е обусловена от други фактори, чрез които навлизат и западни влияния.

Източници за украсата на софийските ръкописи

1. Балканският плетеничен и неовизантийският стил

Понятието *неовизантийски стил* е приложено към ръкописната украса от Вячеслав Щепкин през 1918 г., но впоследствие е оспорвано от Владимир Мошин, Мара Харисиядис, Йованка Максимович. Подобно на него и понятието *балкански стил* не е напълно еднозначно възприето. Аксиния Джурова отбелязва, че тази систематизация трябва да се приеме с условност (Джурова 2007). Всички изследователи споделят наблюдението, че общото между орнаменталните стилове във византийското изкуство на украса на ръкописите е геометричната организация на орнаменталния елемент.

Приемаме понятието *византийски стил*, в противовес на украсата на католическите ръкописи, но за целта на изследването се интересуваме не от стила, а от типовете орнаментални композиции и мотивите, включени в тях.

2. Ръкописите на Владислав Граматик

През XV и особено през XVI в. в украсата на ръкописите, които се включват в изследването, се открояват няколко орнаментални типа, които ще бъдат класифицирани, за да станат по-ясни процесът и резултатът от сравнителния анализ. Украсата в ръкописите на Владислав Граматик е много характерна и обобщава типове квадратни плетенични заставки, които стават особено популярни през XVI в. Поради това можем да смятаме този книжовник (или орнаментаторът, работил с него, ако Владислав Граматик не е рисувал заставките) за основоположник на орнаментално направление в изкуството на следващите две столетия по отношение на квадратните заставки с мотив *вписан*

кръст. Типовете заставки в ръкописите на книжовника могат да се използват за образец и материал за сравнителен анализ, чрез който да установим пътя, по който тези орнаменти са се разпространили и вариантите, в които са се видоизменили.

За целите на анализа сме дали наименования на типовете квадратни заставки в ръкописите на Владислав Граматик с конкретизация на всеки отделен тип, за да се проследи кои типове и с каква честота се срещат в Софийското книжовно средище. Квадратните заставки в ръкописите на Владислав Граматик са от два основни типа:

Заставка рамка е първият основен тип, който сме обозначили с абревиатурата ЗР. Съставена е от преплетени окръжности, обграждащи квадратно или правоъгълно пространство, в което е изписано част от заглавието. В ръкописите на Владислав Граматик заставки рамки има в Сборника („Шестоднев“ и „Предела“) от 1456 г. и в Сборника от съчинения за Димитър Солунски от 80-те години на XV в. В по-ранния сборник стъблата, преплиташа се с кръговете, са извити вълнообразно по контура на заставката, а в по-късния образуват зиг-заг линии. Тези основни два подтипа заставки рамки в ръкописите на Владислав Граматик обозначихме с арабски цифри: ЗР1 и ЗР2. За да е ясно, че наименованията се отнасят за заставките в ръкописите на Владислав Граматик, в абревиатурата в скоби ще са изписани инициалите на книжовника, например ЗР1 (ВГ).

Заставка пано (ЗП) е вторият тип, характерен за ръкописите на Владислав Граматик. Включва осем подтипа, означени с арабски цифри. Най-характерното за тях е, че са плетеници, организирани радиално около оста в квадратно поле, като целта е образуването на кръст, понякога диагонален. За разлика от предходните векове, когато паната са изцяло цветни, през XV–XVI век стъблата на плетениците са нецветени, открояващи се на многоцветния фон, а понякога са изпълнени само графично.

Още няколко типове заставки пано, които не се срещат при Владислав Граматик, засвидетелствахме в изследваните ръкописи. Новите типове заставки пано са основно четири, повтарящи се в няколко ръкописи.

Два варианта заставка рамка класифицираме спрямо формата на медальона, а не по типа на орнамента, запълващ рамката, както в заставките рамки на Владислав Граматик, затова съкратеното наименование на типа ще съдържа римска, а не арабска цифра. Първият вариант е с вписан четирилистен медальон, чиято декорация, запълваща пространството около четирилистника е разнообразна в различните ръкописни паметници – ЗР1, а вторият тип заставка-рамка е с вписан кръгъл медальон, с пространството около него, запълнено с плетеничен лентовиден орнамент – ЗР2. Като цяло за епохата могат да се обобщят още някои типове заставки, които са от различен вид.

При съдържанията и предисловията на евангелията, в началото на минеи, октоиси, триоди, понякога на евангелия, псалтири и други, или пред-малки текстови единици в кодекса, често се поставят заставки ленти, които варират в ширината и височината си, могат да бъдат с рамка или без рамка, със завършващи орнаментални мотиви или без такива. През разглежданата епоха орнаментът най-често е плетеничен, като може да бъде продължен до безкрайност в едната и в другата посока – фриз, обикновено с ширината на текстовото пространство. За този тип заставки ще приемем съкращение ЗФ – заставка фриз.

По-семпли варианти, за които не въвеждаме специални обозначения, са: *заставката шнур* – плетеница от най-малко две стъбла, заставката от алтернативно обърнати триъгълни форми, заставки с вълнообразни или зиг-заг линии оплетени по-сложно или по-просто, или съставени само от две усукани стъбла, заставки-фризове от редуващ се орнамент *соломонов възел* и други. Заставките, запълващи един писачески ред, назовавани *лъкатушен бордюр*, продължават да се използват и през поствизантийския период. Отделен тип са т. нар. архитектурни заставки: *портик*, *арка* или друга архитектурна композиция.

3. Кирилската старопечатна книга

За да проследим взаимното влияние на украсата на ръкописите и първопечатните кирилски книги разгледахме украсата на първопечатните книги с кирилски шрифт до средата на XVI в. и ги съпоставихме с ръкописната украса от хронологически близък етап, като акцентирахме на тези изобразителни типове, които имат отношение към нашата тема.

Първата южнославянска печатница е създадена в кралство Зета (Обод, дн. Черна гора) през 1493 г., и е водена от йеромонах Макарий. В Псалтира от 1495 г. е създаден нов вариант на заставката от типа ЗП1.

Въпреки че нямаме сигурни данни каква е съдбата на Макарий и печатницата му след като княжество Зета е превзето от османците в края на петнадесетото столетие, най-вероятно Макарий се мести във Влашко, където основава наново печатницата си и изпълнява поръчки за влашките войводи. Тази първа влашка печатница просъществува от 1508 до 1512 г., в нея са отпечатани три книги – Служебник (1508), Октоих (1510) и Четириевангелие (1512). В Служебника от 1508 г. е отпечатана заставка, чиято графика е създадена по типа заставка, използван на л. 8а в Кремиковското евангелие, а в Четириевангелието от 1512 г. се прилага нов вариант на ЗП1, различен от цетинския.

През 20-те години на XVI век функционира още една православна славянска печатница в град Горажде (дн. Босна и Херцеговина). Основател на печатницата е Божидар Горажданин, който издава Служебник (1519), Псалтир (1521) и Молитвеник (1523). В Псалтира от 1521 г. е отпечатана заставка

подобна на заставката в Кремиковското евангелие и в Макариевия служебник от 1508 г. В украсата на тези книги има влияние от книгите, печатани от Макарий, например някои еднакви заставки.

Типът на заставката пано с равнораменен кръст, представен във влашкото евангелие на Макарий от 1512 г. е отпечатан, с леки модификации в Руянското евангелие от 1536/37 г. и почти идентично с първоначалния влашки вариант в Белградското евангелие от 1552 г.

Украсата на венецианските книги издадени последователно от Божидар Вукович, Винченцо Вукович и Яков Крайков не намира паралел с украсата на софийските ръкописи от XVI в., с изключение на съвпадения с илюстрациите в Евангелие ЦИАИ 22, което е било в София, но за което нямаме никакви данни за произходът му, а според начина на украсяване смятаме, че произхожда от друг книжовен център.

Най-близките паралели между изобразителни типове в изследваните от нас ръкописи и печатните южнославянски книги до средата на XVI в., откриваме в Макариевите издания – Цетински и Влашки, както и изданията на Божидар Горажданин.

4. Стенописният орнамент и други орнаментални изкуства

Стенописният орнамент в православния църковен ансамбъл заема скромно място в сравнение с фигуралните композиции, но има важна функция – разположен до врата, прозорци, абсида, върху колони, пиластри, ребрата на сводове, цокъл, ниши, люнети, в подножието на купола, той изявява архитектониката на храма и разпределя сцените, включително чрез медальони, в които са вписани образите на светците. Предопределен е да символизира граница между земята и небето. По-често мотивите, които съставят стенописния орнамент са натоварени с християнска символика – кръст, крин, лозница, хеврувимски крила, райска птица и др. Понякога орнаментите са твърде декоративни, за да можем със сигурност да твърдим, че имат друго символично послание, освен граница – такива орнаменти са фризове с мотив зиг-заг, мендър, наклонени линии, вълнообразни линии и др., а има и орнаменти повлияни от ислямското изкуство – подражаващи на куфическото писмо.

Заставките в ръкописите имат подобна на стенописния орнамент функция – те са граница между два свята, земния и небесния, също така са вход към духовното познание, което се намира в книгата и затова се разполагат в началото на книгите и на новите раздели, и също имитират архитектурни елементи – арка, портик, врата, прозорец с орнаментика, която понякога символизира райската градина, т.е. вход към небесния свят, а друг път упованието в християнската вяра, символизирано чрез кръста.

И при ръкописното художествено оформление, и при монументалната живопис, орнаментът има организираща функция, но е второстепенен, в единия

случай спрямо текста, а в другия спрямо фигуралната (нاراتивна) живопис. Въпреки общите признаци между орнаментите в ръкописите и в стенописа: общата християнска символика, организацията им около зиг-заг или вълнообразни линии, около кръг, квадрат, четирилистник, функцията им на рамка, използването на широко разпространените във византийското изкуство сърцевидни мотиви, палмети, полупалмети, повлечи и др., по-конкретното сравнение между орнаментиката в двете изкуства не показва идентични модели, а по-скоро свидетелства за различия, наложени от техническите и изразните им възможности. Изключение правят три от фризовите орнаменталните мотиви върху рамките ограждащи миниатюрите в евангелия НБКМ 70; НБС 333 и Плевля 38. Първият орнаментален мотив представлява вълнообразна линия около, която са разположени палмети, вторият е зиг-заг линия с разположени противоположно обърнати палмети, а третият е представен от заоблени форми, които приличат на наниз от мъниста. И трите типа орнаменти се срещат в стенописната украса от XV–XVI в., като се представят на определени места – като част от облеклото на фигурите, като разделителен мотив между стенописните композиции и др. Представихме няколко примера от църквите „Св. Илия“ в Илиенци, „Св. ап. Петър и Павел“ във Велико Търново, „Св. Архангел Михаил“ в Билинци“ и „Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат“ в Добърско. От представените примери се вижда, че орнаментът е общ за християнски храмове разположени в различни епархии. Изводът, който следва от направените наблюдения е, че е много вероятно миниатюристиите да не са самите книжовници на ръкописите, но не са задължително зографи, работещи в областта на монументалната живопис, тъй като липсата на архитектурен декор в тези миниатюри свидетелства, че по-скоро миниатюристиите следват образци заети от ръкописи, отколкото от стенопис, тъй като в стенописа най-често присъства архитектурен декор или скалист пейзаж при изображението на евангелист Йоан. За книжовниците не изключваме да са били орнаментатори на декоративната украса в ръкописите, но е възможно за някои по-сложни композиции да са си сътрудничели с представители на приложните изкуства и занаятите, които са били умели орнаментатори.

III. ГЛАВА. СОФИЙСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ ПРЕЗ XV и XVI ВЕК

Орнаментален репертоар на ръкописите от XV век

Хилендарско евангелие – Хилендар 25

Трите синоптични Евангелия в Хилендарското евангелие са отбелязани със заставки рамки от преплетени окръжности (не разполагаме с изображение със заставката за евангелието от Йоан). Инициалите са плетенични, доста едри, например инициалът „З“, с който започва текста на евангелието от Марк е с височината на девет писачески реда. Везаните заглавия започват в медальоните с високи букви, украсени с малки растителни украшения и завършват под заставката с букви с височината на два писачески реда или със стандартен шрифт като в основния текст. Заставката пред Евангелието от Лука е допълнена с мотива *дърво на живота*, разположен отдясно (Лука, л. 115а). Таблиците за гласовете са оформени графично като правоъгълници, лявата увенчана с двустъпална арка, навярно представяйки архитектурни елементи – прозорци, портици или ниши.

Украсата на Хилендарското евангелие намира паралел с украсата на Хилендарския Метафраст (Загреб, III b 20), като тази част, която съдържа заставката паралел (л. 3а), датира от първата четвърт на XV в. Тъй като в Хилендар 25 има приписка за преписването на ръкописа в царския храм „Св. Богородица Витошка“, и след приписката с по-тънко перо е добавена годината 1469, в научната литература без колебание тази година е приета за датата на написване на ръкописа. Типът на украсата, обаче, както и фактът, че годината изглежда добавена по-късно ни накарва да допуснем, че е възможно Евангелието да е преписано по-рано от тази дата в същия *царски* манастир посветен на Пресвета Богородица и намиращ се в планината Витоша, чийто привилегии са гарантирани с дарствен хрисовул от цар Иван Шишман, в който е посочено, че храмът е построен и изографисан по повеление на баща му цар Иван Александър. Тази хипотеза поставя отново все още неразрешените въпроси дали *царският Витошки* манастир не е съществувал до средата на XV в. както и дали софийският митрополит Силвестър, посочен в приписката на книжовника не е предшественик на митрополит Силуан, по чието време са пренесени мощите на св. Крал Стефан Милутин в София, което не се оспорва от оскъдните запазени сведения за църковната ни история през XV в.

Кремиковското евангелие – ЦИАИ 374

Ръкописът е изписан през 1497 г. от дяк Вук по повеление на софийския митрополит Калевит, както се вижда от приписката на л. 283а.

Сравнителният анализ на Хилендарското и Кремиковското евангелия показва, че те следват различни направления в ръкописната украса. Докато Хилендарското евангелие е украсено с орнаменталния репертоар на балканския плетеничен мотив, то Кремиковското четириевангелие представя по-скоро едно

модерно направление в ръкописната украса на XV в. със смесица от плетенична и византийска орнаментика, като една от характерните особености на украсата е пресъздаването на триизмерен полихромен плетеничен орнамент, в някои случаи рамкиран на златен фон, а ако има неоцветени стъбла те са рисувани с червен контур, за разлика от по-често разпространения орнамент от неоцветени стъбла, рисувани с черен контур, открояващи се на полихромен фон. Този маниер на работа не е изоставен през следващото столетие – един книжовник, който работи около век по-късно, прилага тази техника на декорация, а той също е свързан със Софийското книжовно средище: става дума за Байчо Граматик.

Минеят на архидякон Пахомий (MNAR 17)

Ръкописът е датиран от края на XV в. На л. 123а е най-представителната заставка, с която започва подписаният от Пахомий Минея за м. март. Представява заставка-портук с орнамент от преплетени кръгове и вълнообразно пресичащи се линии. Рисунката е с червено мастило, а фонът е зелен.

Орнаментален репертоар на ръкописите от XVI и XVI–XVII век

Евангелие – НБКМ 60

Ръкописът е преписан от дяк Владко, което разбираме от тайнописна бележка с името му на л. 246а: *Владко дяк начерта*. Ръкописът е датиран от Б. Цонев като паметник от първата четвърт на XVI в., но Е. Мусакова предполага, че е възможно да е преписан около 30-те–40-те години на XVI в. Сравнението на писмото на един от тримата книжовници изписали Псалтир (Ивирон 6) от 1598 г. и Евангелие НБКМ 60 показва, че е възможно писмото да принадлежи на един и същи книжовник, наречен дяк Владко. В Псалтира има приписка, че е започнат в София в църквата «Св. Никола» и е дописан от дяк Владко в храма «Св. Богородица», в планината Буковик, но при посочването на годината на написване е посочено, че ръкописът е завършен в София, което е основание да считаме, че книжовникът дяк Владко е работил в Софийското книжовно средище.

Трите евангелия в НБКМ 60 започват с квадратни заставки и независимо че тази пред евангелието от Матей не е запазена, най-вероятно и тя е била квадратна от тип пано или рамка, а не например заставка-фриз от преплетени на няколко реда окръжности, каквато има в друг ръкопис, в който е открит подписа на дяк Владко – Евангелие от манастира „Св. Троица“ в Плевля (Р Черна гора) Плевля 38, пред Евангелието от Йоан, л. 209а. Заставката, отбелязваща началото на Евангелието от Марк в НБКМ 60 е от типа ЗП9, а заставките за евангелията от Лука и Йоан са съответно от типове ЗР1, ЗР2 (заставки рамки). Таблицата за евангелските гласове е оформена като портици, подобно на таблиците в Хилендар 25, ЦИАИ 1524 и НБИВ 20.

Ръкописи, дело на същия дяк Владко, според Светозар Радойчич са още две евангелия, едното от които се е съхранявало в Белградската народна

библиотека под № 333, където е изгоряло през 1941 г. и ръкописът № 38 от ръкописната сбирка на манастира „Св. Троица“ в Плевля (Черна гора), в който книжовникът се е подписал със същия тайнопис като в НБКМ 60. По-ранно от двете е евангелие № 38 от сбирката на манастира „Св. Троица“ край Плевля, датирано 1545/55 г. според водните знаци на хартията. Ръкописът от Белградската народна библиотека е датиран края на XVI в., което го прави близък по написване с Ивирон 6. Според сведенията на С. Радойчич този ръкопис идва от Погановския манастир „Св. Йоан Богослов“.

От разгледаните ръкописи и датировките им се очертава най-рано да е писан ръкопис НБКМ 60, като датировката на Беньо Цонев – началото на XVI в., следва да се измести поне около 30-те или 40-те години на XVI в., следван от евангелието Плевля 38 (1545–1555 г.) и най-късни са Псалтирът Ивирон 6 (1598 г.) и унищоженият ръкопис от Народната библиотека в Белград с № 333 (края на XVI в.).

Фрагмент от Евангелие от XVI в. (НБИВ 146) съдържа част от заставка-пано, която е изключително близка до работата на дяк Владко от НБКМ 60. Сравнението с текста показва, че листът не е липсваща част от НБКМ 60, а част от друг ръкопис, навярно унищожен. Днес фрагментът е доста повреден, защото е бил използван в подвързия на книга, заедно с листове от старопечатен октоих, като някои са още слепени. На л. 3б от слепените фрагменти е частта от заставката, тип ЗПБ, а на л. 4, който също е от ръкописа, са се отпечатали боите от заставката и везаното заглавие от л. 3б.

Триод – НБКМ 217 от XVI в.

Ръкописът няма украса. Писан е най-малко от двама книжовници, а една от ръцете много напомня за писмото на дяк Владко. Оригиналната приписка не е запазена, но вероятно при повторно подвързване на ръкописа тя е била преписана от подвързвачите, защото писмото на запазената приписката изглежда по-късно в сравнение с оригиналния текст. В нея е отбелязано от кого и къде е писан ръкописът: от поп Стефан и Владко в с. Дивотино (Граовско). Данните от тази приписка са важни за преосмисляне на местата на преписване на ръкописи в Софийското книжовно средище. Въпреки, че представата ни за тези места е, че те са предимно на изток от София – Кремиковски, Елешнишки, Сеславски, Буховски и др. манастири, книжовна дейност вероятно се е развивала и в западните софийски територии, доказателство, за което са и подписаните ръкописи от Батановския манастир „Св. Богородица“, Пернишко (днес средновековният манастир е разрушен).

Първо драгалевско евангелие – ЦИАИ 1524

Украсата е много изискана, пред всяко евангелие има квадратна орнаментална заставка-пано, оцветена с ярки цветове, напомнящи византийския емал. Плетеничните стъбла са неочетени, фонвете са ултрамариново сини,

тревнозелени, яркочервени и кадмиевожълти. Пред предисловията има лентовидни заставки, с вписани кръгове.

Заставките, отбелязващи началата на четирите евангелия са от следните типове: ЗП16 – Матей; ЗП4 – Марк; ЗП5 – Лука; ЗП9 – Йоан. Инициалите са плетенични, повлияни от влашките Макариеви издания.

Пловдивско евангелие – НБИВ 20

Украсата на Пловдивското евангелие е много близка до украсата на Драгалевското евангелие. Заставката, с която е означено началото на Евангелието от Матей, е от типа ЗП9, като изглежда, че за направата ѝ е използван общ шаблон, заедно със заставката за Йоан в Драгалевското евангелие. Заставката за Евангелието от Марк е тип рамка с четирилистен медальон от типа ЗР1. Заставката за Евангелието от Лука е от типа ЗП5, тя, както и инициалът и цялостното оформление на страницата са почти идентични с листа, на който започва Евангелието от Лука в Драгалевското евангелие. Основните разлики са в писмото и в цветовете. Заставката в началото на Йоановото евангелие е от типа ЗП4, идентична със заставката, отбелязваща Евангелието от Марк в Драгалевското евангелие. Таблиците за гласовете са оформени като арковидни портици или прозорци, рамките са оцветени с жълто, а буквите са червени, моделът на тяхното оформяне е идентичен с Драгалевското евангелие.

Пловдивското евангелие е писано около 1550-60 година и има украса, много близка до Драгалевското евангелие, като една от заставките е близка до заставка в Хилендарското евангелие – данни, които свидетелстват, че ръкописът може да е писан в Драгалевския манастир, като за образец е използвано Драгалевското евангелие, което по-това време най-вероятно се е намирало в манастира, защото е дадено там през 1534 г., а в надписа на обкова, направен през 1648 г. от Вельо Златар се вижда, че ръкописът все още е бил в манастира. Писмото в Пловдивското евангелие, включително и стилът на изписване на заглавията се различават, както от Драгалевското евангелие, така и от други ръкописи, които идентифицираме като Софийски. В Пловдивското евангелие писмото е по-близко до унциалните форми, а в правописа се забелязва, че на места се вмъкват носовки. Предполагаме, че е възможно ръкописът да е преписан от книжовник, идващ от друго книжовно средище.

Второ Драгалевско евангелие – ЦИАИ 347 (80-те години на XVI в.)

Началото на ръкописа липсва, включително и заставката пред Матеевото евангелие. Заставките за останалите евангелия са от типове както следва: Марк – ЗР1, Лука – ЗФ, изградена от редуващи се кръгове, разположени на три реда; Йоан – правоъгълна заставка, запълнена с шахматен орнамент.

Софийско евангелие – ЦИАИ 569 (средата на XVI в.)

Ръкописът е писан от шест ръце от една и съща школа, като трима от тях са участвали в преписването на т. нар. Второ Драгалевско евангелие. Украсата и

оформлението на ръкописа свидетелстват, че принадлежи към същата група ръкописи, към която са ЦИАИ 347 и НБКМ 491.

Запазени са заставките пред Марк, Лука и Йоан. Всяка една от тези заставки е квадратна – две са от типа заставка-пано и една е тип заставка-рамка (ЗП4 – Марк; ЗР2 – Лука; ЗП9 – Йоан).

Евангелие от Пирот – НБКМ 491

Книжовникът се е подписал: *Димитър начерта*. В ръкописа Плевля 38 освен дяк Владко се е подписал и Димитър, писал по Владков извод, възможно е да е същият книжовник Димитър, тъй като по-украсата на НБКМ 491 и Владковите ръкописи изглежда, че двамата книжовници са работили в едно и също книжовно средище.

Запазени са заставките пред евангелията на Матей, Марк и Лука и те са съответно от тип ЗП1а; ЗП9 и ЗР2, таблицата за гласовете е оформена в две сводести правоъгълни рамки, подобно на други ръкописи, които идентифицираме като софийски и е много близка по тип до таблицата в Евангелие НБКМ 70.

Още два ръкописа, сега в колекцията на НБКМ, принадлежат на същото книжовно направление – Евангелие от първата половина на XVI в. от сбирката на Т. Недков (НБКМ 859) и Евангелие от втората половина на XVI в. от сбирката на Найден Геров (НБКМ 875).

Евангелие – НБКМ 859

Заставката за Евангелието от Матей е ЗП1а, с идентична композиция като заставката от този тип в НБКМ 491, заставката за Марк е от типа ЗП11, който срещаме в Евангелията: НБКМ 51, НБКМ 71, НБКМ 59 и др. ръкописи, но в НБКМ 859 е малко по-стилизирана и изчистена от някои детайли; заставката за Евангелието от Йоан (л. 215а) е от типа рамка с четиристен медальон, тип ЗР1.

Евангелие – НБКМ 875 (втората половина на XVI в.)

Украсата на този ръкопис има близки характеристики с украсата на евангелията от XVI в., които разгледахме досега, но най-близки паралели има с Гавриловото евангелие ЦИАИ 27, което има приписка и е един от ръкописите, които със сигурност принадлежат към софийския кръг.

Запазени са заставките пред четирите евангелия, от следните типове: ЗП1в – Матей; ЗП4 – Марк; ЗР1 – Лука; ЗП10 – Йоан.

Евангелие – ЦИАИ 27 (1565 г.)

Евангелието е преписано от йеромонах Гаврил в Батановския манастир, видно от приписката на книжовника на л. 159а. Художественото оформление на ръкописа показва редица съпадения в украсата с НБКМ 875, но не е така изискано изработено. Четирите заставки, маркиращи началото на евангелията по тип са следните: ЗП10 (Матей); ЗП1в (Марк); ЗП4 (Лука); ЗП10 (Йоан). На л. 202а има таблица на гласовете от две арковидни рамки (приличащи на портици или прозорци).

Евангелие – НБКМ 70 (1600/1620 г.)

Заставката, с която започва Евангелието от Матей е от типа ЗП4, а останалите заставки са от нов тип. Таблиците за гласовете са оформени като сводести рамки.

Два псалтира, от библиотеката на от свищовското Първо народно читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“, № 1 (147) и № 2 (149) са близки по писмо и украса до стила на дяк Владко, но и на Първото драгалевско евангелие и вероятно също са софийски ръкописи.

Евангелие – ЦИАИ 28

В приписката (л. 311а) поп Петър съобщава, че е написал Евангелието в с. Пролеша (Софийско) през 1578 г. и с тайнопис добавя, че е Йоанов ученик. Има много причини за наложилото се в научната литература мнение, че поп Петър е ученик на поп Йоан Кратовски. На първо място типът на украсата е от т.нар. кратовски тип, който поп Йоан Кратовски налага в украсените от него Евангелия.

Заставки-рамки с вписани портрети на евангелистите от кратовски тип, плетенични инициали и везани заглавия, изписани с червено мастило има на началните листове на евангелията (л. 11а, л. 95а, л. 151а и л. 234а). Накрая има таблица за гласовете, оформена със сводести рамки. Личи, че книжовникът е рисувал таблиците на ръка, без да си помага с чертожен инструмент.

Евангелие – ЦИАИ 26

Ръкописът е датиран от последната четвърт на XVI в. По бележките узнаваме, че е бил в Софийско, изглежда, че най-дълго в Горнобанския манастир „Св. Крал“. Има сходна украса с ЦИАИ 28. Заставките-миниатюри за евангелията на Матей, Марк и Лука са почти еднакви със заставките в ЦИАИ 28, различен е само иконографският вариант на евангелист Йоан. Миниатюрите в ЦИАИ 28 са монохромни, докато в ЦИАИ 26 те са оцветени. Заглавието е с червени букви, изписано с везано писмо. Инициалите и в двата ръкописа са плетенични, а заставките за Евангелието от Лука съдържат интересни изобразителни елементи, които изглеждат много особено в контекста на балканската ръкописна украса от XVI в. – натуронаподобителни цветя: в ЦИАИ 28 само лалета и неустановен вид цветя с пет венчелистчета, докато в ЦИАИ 26, също и зюмбюли, където цветовете на лалетата и другите цветя са оцветени с ярко червено, а на зюмбюлите с тъмно синьо.

Евангелие – Печ 18 (1610 г.)

Това е още едно евангелие, което в настоящия дисертационен труд атрибуирахме на същия поп Петър, който е написал името си в приписката в ЦИАИ 28. В Печ 18 книжовникът е оставил дълга приписка на л. 252а–л. 253а, от където черпим повече данни за живота му. Роден е в с. Горно Уйно (Краище, Кюстендилско), и е бил много възрастен, когато е писал ръкописа.

Украсата на ръкописа се ръководи от моделите на квадратните заставки пано, за които установяваме, че са били разпространени в Софийското книжовно средище. Това може да е доказателство, че книжовникът все още е живял и работил в Софийско (вероятно в с. Пролеша), където най-вероятно е починал. Заставката за Евангелието от Матей е от типа ЗП4; следващата заставка (Марк) е от един тип заставка-рамка с много умален четирилистен медальон и орнамент изграден от преплетени окръжности, както тип срещаме в Евангелие НБКМ 70; заставката за Евангелието от Лука не ни е известно каква е, а заставката, с която е означено началото на Евангелието от Йоан е от типа ЗП1б. Таблицата за гласовете (л. 250а) е изпълнена с подобни криви линии, като в ЦИАИ 28 – две арковидни рамки.

От събраните данни може да се проследи следната история: поп Петър е ученик на поп Йоан Кратовски, роден е ок. 1530 г. в с. Горно Уйно (Краище, Кюстендилско), учил е в близкия град Кратово, след което е станал свещеник в Софийско, където е останал до края на живота си (скоро след 1610 г.).

Сравнявайки украсата в ръкописите на поп Йоан Кратовски и на поп Петър, който е представител на Кратовската книжовна школа, а в последствие и на Софийската, установихме, че един от белезите на школата е свободното интерпретиране на изобразителните модели, в противовес на стремежа за копиране, при който често се получават неясни изобразителни елементи.

Елешнишкото (Байчовото) евангелие – ЦИАИ 11 (1577 г.)

В научната литература се предполага, че този ръкопис е преписан в Елешнишкия манастир. В приписка на л. 249б книжовникът Байчо Граматик съобщава, че е завършил ръкописа през 1577 г. в храма „Въведение на Пресвета Богородица“, при игумена Геннадий йеромонах. Съществува мнение, че главната църква на Елешнишкия манастир през 1577 г. е била посветен на празника *Въведение Богородично*, но фактите не потвърждават тази хипотеза, тъй като в патроната ниша върху източната стена на днешния притвор е изобразена сцената *Успение Богородично*, принадлежаща към първоначалното изписване на храма от началото на XVI в., а вторият живописен слой в притвора е датиран от началото на XVII в. и дори тогава сцената не е била заменена, следователно през целия период от възобновяването на манастира в началото на XVI в. до сега църквата е била осветена на празника *Успение Богородично* и Байчо Граматик не е преписал евангелие ЦИАИ 11 в него.

Технологията на украса на този ръкопис е много близка до Кремиковското евангелие, а тази близост може да е свързана със софийско ателие, чиято история днес е невъзможно да бъде възстановена поради липсата на достатъчно запазени паметници.

Евангелие – НБКМ 63; Миней – НБКМ 153; Триод – РМ 2/6

В Евангелие НБКМ 63 заставките пред Матей (л. 5а) и Марк (л. 54а) са еднакви, от типа ЗФ3, но заставката пред Марк е полихромна със синьо, червено

и охра, а пред Матей е изпълнена само литеарно без запълване с цвят. Този тип заставка е представен в началото на Минея за август НБКМ 153 бил в Забелския и в Погановския манастир, ок. 1891 г.

Заставката пред Евангелието от Лука е от типа ЗП5, но без двойките животни. Заставката пред Йоан е тип заставка-пано, но от нов подтип с открояващ се диагонален кръст. Художественият мотив *дърво на живота* е от един характерен тип – висок приблизително с височината на заставката, с плетеница по средата на стъблото и с няколко къси разклонения, завършващ с едра затворена цветна чашка – подобен тип срещаме в Апостол от Сеславския манастир от 1605 г. ЦИАИ 315, л. 1а, Пловдивско евангелие НБКМ 20, л. 142а.

Триодът РМ 2/6 започва със заставка-пано с по-различен вариант орнаментална композиция и инициал подобен на инициала в миней за август НБКМ 153. Ръкописът не е писан в Рилския манастир, а е донесен, което личи от приписката на л. 127а, която съобщава, че калугерите на Рилския манастир са взели тази книга, но не се съобщава мястото, откъдето е взета. Близките характеристики в украсата и писмото на трите ръкописи правят възможен техния произход от един и същи скрипторий. С дейността на този неизвестен по местонахождение скрипторий, но най-вероятно намиращ се някъде в пределите на Софийското книжовно средище смятаме, че се свързват още няколко ръкописа.

Евангелия – НБКМ 51, НБКМ 46 и НБКМ 71

Тези ръкописи са близки помежду си по стил на украса и писмо, белези които ги определят като принадлежащи към един книжовен кръг. Трите са писани от различни книжовници, а сега са доста повредени и с много липси. Най-богато орнаментиран е НБКМ 46, със злато в заставките, инициалите и везаните заглавия, но за съжаление липсват началото и края на ръкописа, включително цялото Евангелие от Матей и началото от Евангелието от Марк. В НБКМ 51 и НБКМ 71 са представени заставки от по-рядко засвидетелстваните типове ЗП11 и ЗП12.

Декоративният мотив *дърво на живота* в трите ръкописи е еднакъв – НБКМ 46, л. 75а, л. 159а; НБКМ 51, л. 1а, НБКМ 71, л. 1а, л. 47а – разположен отдясно на заставките – високо растително стъбло завършващо с палмета (или затворен цвят) само с един възел образуван от *превързване* на самото стъбло, такъв мотив има в НБКМ 876, л. 66а. Везаните заглавия в НБКМ 46 са изписани със злато, в НБКМ 71 с червено мастило, а в НБКМ 51 са многоцветни – няколко червени букви, няколко сини и няколко жълти или зелени. Инициалите „П“ са от характерен тип и са еднакви и в трите ръкописи.

Представените дотук ръкописи, които предполагаме, че са преписани в Софийското книжовно средище през XVI в. и началото на XVII в. могат да се разделят в три хронологични групи според периода на направата им:

Ръкописи от първата половина на XVI век: ЦИАИ 1524 (1534 г.), РМ 2/13 (началото на XVI в.), НБКМ 60 (1540/50); НБКМ 859 (първата половина на XVI в.);

Ръкописи от втората половина на XVI век: Плевля 38 (1545/55); НБКМ 491 (средата на XVI в.); ЦИАИ 569 (средата на XVI в.); НБКМ 71 (средата на XVI в.); НБКМ 46 (средата на XVI в.); НБИВ 20 (1550/60); НБКМ 875 (1550/1560); ЦИАИ 27 (1565); ЦИАИ 11 (1577); НБКМ 63 (втората половина на XVI в.); ЦИАИ 153 (втора половина на XVI в.); РМ 2/6 (втора половина на XVI в.); ЦИАИ 28 (1578); ЦИАИ 347 (80-те години на XVI в.); ЦИАИ 26 (последната четвърт на XVI в.); НБКМ 51 (краят на XVI в.); НБС 333 (краят на XVI в.).

Ръкописи от първата четвърт на XVII век: Печ 18 (1610); НБКМ 70 (началото на XVII в.).

Според украсата си тези ръкописи се делят в пет групи: първата обхваща ръкописите на дяк Владко, Първото драгалевско евангелие и всички ръкописи, намиращи паралел със Софийското евангелие (ЦИАИ 569), включително и НБКМ 70 от началото на XVII в., в което повечето от заставките са от нов тип по отношение на орнаменталните им композиции, освен заставката на л. 3а (Матей), която е от типа ЗП4, но съвпаденията с ръкописите от първа група са много – оформлението на съдържанията и предисловията арковидните таблици за гласовете, както и типа на миниатюрите; втората група оформят ръкописите на Йоановия ученик поп Петър; в третата група е Байчовото евангелие, както и всички ръкописи, които евентуално биха се прибавили към него; четвъртата група се състои от ръкописите НБКМ 63, НБКМ 153 и РМ 2/6 и петата група са ръкописите НБКМ 46; НБКМ 51 и НБКМ 71.

Миниатюрата в Софийското книжовно средище

Евангелия НБКМ 70, НБС 333 и Плевля 38 са обединени от типа миниатюри на цяла страница, оградени с орнаментирана рамка, предхождащи евангелията. Иконографският и композиционен тип, следван в трите ръкописи е на пишешите евангелисти, с образец, от който преписват, без архитектура на заден план, Лука с тонзура, а Йоан с ученика си Прохор.

Другите миниатюри, създадени в софийското книжовно средище от поп Петър, следват кратовската традиция. Миниатюрите са вписани в кратовски тип заставка, но без да е очертана рамката на медальона, както при ръкописите на поп Йоан Кратовски. Евангелистите пишат в отворена книга или свитък, или държат такава, а на втори план има архитектура, обикновено от ляво и от дясно са разположени две кули с двускатен покрив, различният иконографски вариант е миниатюрата за Евангелието от Йоан в ЦИАИ 26, където евангелистът е представен до поясно, държащ отворена книга.

Софийската калиграфско-художествена школа

Съвпаденията в начина на художествено оформление на представените ръкописи от XVI и началото на XVII в. дават основание да говорим за Софийска калиграфско-художествена школа, представена от ръкописите в първата група. Художественото оформление на тези ръкописи се характеризира с квадратни заставки тип пано и рамка, като най-разпространени са типовете ЗП4, ЗП9, ЗР2 и ЗР1; предисловията са оформени с по-дребен шрифт; таблиците за гласовете често са оформени в сводести рамки; писмото е полууставно, заоблено, приближаващо се до техниката на курсивното писане. В няколко ръкописи се включват миниатюри на цяла страница, предхождащи евангелията, чийто тип се характеризира с отсъствие на архитектурен втори план. Евангелистите са представени седящи, евангелист Йоан се представя с ученика си Прохор и Божията десница, показваща се отляво, но без скалист пейзаж на втори план.

Обковите на софийските ръкописи

Произведените от софийски златари обкови през XVI и XVII в. – обков ѝна Крупишкото евангелие, обков на Драгалевското евангелие, обков на Кремиковското евангелие – горен капак, показват, че традицията в София е била капациите на обкования ръкопис да се покриват с цял метален лист, върху който е изкована релефната композиция. по подобен начин е изработен и обковът на Черепишкото евангелие от чипровските златари Никола и Пала. Въпреки че не е известен софийски обков от XVI в., който да съдържа приписка, че е предназначен за идентифициран софийски по произход ръкопис, от наличните данни, може да се допусне, че някои богато украсени софийски ръкописи са имали подобни обкови.

IV. ГЛАВА. ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ СОФИЙСКОТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ И ДРУГИ КНИЖОВНИ СРЕДИЩА ОТ ЕПОХАТА

Рилският манастир и Софийското книжовно средище

Бенчевското евангелие – НУБ Мс № 167

Сведенията за книжовните връзки между София и Рилския манастир през XV и XVI в. не са достатъчно конкретни. Един ръкопис, намерен в с. Бенче (Р Македония), е може би единственото по-конкретно доказателство за такива връзки, но досега българската наука не му е обръщала необходимото внимание. Става въпрос за Евангелието, съхранявано в колекцията на Народната и университетската библиотека в Скопие, изписано с писмо по тип приближаващ се до това на дяк Владко. То е украсено (с изключение на миниатюрите) в същата стилистика, в която са украсени Първото Драгалевско евангелие и евангелията на дяк Владко – НБКМ 60, Плевля 38 и НБС 333. Ръкописът се датира според водните знаци от първата четвърт на XVI в. Заставките, бележещи началото на евангелията са от следните типове: ЗП1 (Матей); ЗП4 (Марк); ЗП2 (Лука); ЗП5, но без зооморфни мотиви (Йоан).

В приписка на л. 359 книжовникът съобщава, че е писал по извод на стареца Спиридон от рилската пустиня, който по това време вече е бил починал, ако съдим по написаното в приписката: вечна му памет. Фактът, че книжовникът нарича монах Спиридон старец вероятно означава, че е бил послушник при него в Рилския манастир, където може да е преписан ръкописа. Някои особености на писмото и украсата обаче са свидетелства, които приближават ръкописа повече към групата софийски ръкописи.

Евангелие – РМ 1/7 (1559 г.)

Този ръкопис има малко по-различен характер украса, от представената софийска група, свързана с Драгалевското евангелие, но типовете на заставките, типът на таблицата за гласовете, техническото изпълнение и някои детайли от орнаментиката също се свързват с наследството на ръкописите от Софийското книжовно средище.

Заставките за евангелията на Матей и Лука са от типа ЗР1, с плетеничен орнамент; за евангелието от Марк заставката е тип ЗР2, отново с плетеничен орнамент, а заставката за евангелието от Йоан е от типа ЗПВук. Таблиците за гласовете са оформени графично като сводести рамки.

В Каталога с ръкописите от Рилския манастир на книжовника преписал Евангелие РМ 1/7 са атрибутирани още два ръкописа – едно Евангелие от колекцията на манастира, което има много липси и не е запазено нито едно начало на Евангелие – РМ 1/10, и Служба с житие на св. Георги Нови Софийски, прибавена към миней за м. февруари, чиято основна част е написана от друг книжовник – РМ 2/13.

Тази част от Миней РМ 2/13 е най-ранният запазен препис от Службата на новомъченика, датиращ от началото на XVI в. и е представен от Ангелина

Даскалова като ръкопис, който несъмнено произхожда от Софийското книжовно средище. Датировката на ръкописа е близка до датата на мъченическата смърт на светеца (1515 г.), затова е възможно да е оригиналният текст, който в научните среди се е смятал за изгубен. Тъй като нямаме сигурно доказателство, че това е така, има две хипотези: 1. Текстът е оригиналният, изписан от ръката на поп Пейо в София; 2. Ръкописът е поръчан от поп Пейо и изписан от негов съвременник, софийски книжовник. И при двата възможни варианта книжовникът написал интересувашата ни част от кодекс РМ 2/13, е софийски книжовник.

Има данни от бележки на книжовници за ръкописи, които са били в София и Софийско, а впоследствие са пренесени в Рилския манастир. Такива ръкописи са Службника на поп Йоан Кратовски (РМ 1/23), който е писан в Кратово за свещеника Йоан в София, Минея на йеромонах Гавриил (РМ 2/9), писан в Батановския манастир и даден първоначално на църквата „Св. Никола“ в с. Богданов дол (Пернишко). Възможно е пренасяне на ръкописи от Софийско в Рилския манастир да е станало през XIX в., когато в София е имало рилски метох и монаси таксидиоти, не е изключено тагава да е пренесена в Рилския манастир и Служба с житие на св. Георги Нови Софийски (РМ 2/13).

Софийското книжовно средище и книжовните средища на територията на Търновска митрополия

През XVI в. и началото на XVII в. на територията на Търновска митрополия има данни за появата на няколко книжовни средища, съвременни на Софийското и на Кратовското. Една група ръкописи датирани от XVI до началото на XVII в., показва връзка с част от моделите и принципите на украса, използвани в Софийската книжовна школа, състояща се от ръкописите от първа група. В Ловеч работи Граматик Петър, който е сърбин произхождащ от град Крушевац, но получил образованието си в близкия до София град Ниш. Съвпадението в някои елементи на художественото оформяне на неговите ръкописи с идентифицираните софийски ръкописи, например предпочитанието на типовете заставки ЗП5 и ЗП9, предполага, че е възможно в близкия до София Ниш да е имало заимстване на подобен тип украса.

През 1573 г. книжовникът поп Димитър е преписал Евангелие (НБКМ 58) в с. Горна Митрополия (Плевенско). Стилът на оформяне на кодекса, както и типът на украсата и писмото са много близки до тези типове, които в дисертацията са идентифицирани като софийски, затова може да се предположи, че книжовникът е учил и първоначално работил в Софийското книжовно средище, а по-късно се е преместил в Плевенско, където е продължил да изработва богослужбни книги.

Спорен е произходът на група ръкописи свързани с Елешнишкото евангелие (ЦИАИ 11): НБКМ 865; Зогр. I.6.8; НБКМ 59; НБКМ 74 и ЦИАИ 13.

Възможно е част от тях или всичките да са свързани с друга книжовна школа, възникнала на територията на Софийското книжовно средище, въпреки, че някои сведения ги свързват с Враца и с Етрополския манастир „Св. Троица“.

Книжовните връзки между софийските и кратовските книжовници през XVI в.

Приписки в Евангелието от 1562 г. и Служебника на поп Йоан Кратовски (ЦИАИ 34 и РМ 2/23) свидетелстват, че тези ръкописи са преписани за софийски поръчители. Възможно е Евангелие ЦИАИ 250, което е пребивавало в София и Евангелие Зогр. I.в.3. с подобен тип украса също да са поръчани от софиянци, от което би следвало, че ръкописите, които са поръчвани за София са от групата на най-богато украсени ръкописи на поп Йоан Кратовски – с много злато в заставките и златослов. Като прототип на този тип заставки с вписани миниатюри може да се посочи богато украсеното евангелие за българския владетел цар Иван Александър и семейството му – т.нар. Лондонско евангелие. Предпочитанието към този вид луксозна украса на софийските поръчители *великия лампадарий Матей и любимия кир поп Йоан*, показва, че поръчителите са имали високо самочувствие и са били заможни и високопоставени българи През XVI в. В Кратово работи и поп Лазар, който също като поп Йоан прави ръкопис по поръчка на Матей Граматик. Днес едно от емблематичните произведения на Софийската книжовна школа е запазено в препис на кратовския книжовник поп Лазар, от когото са известни три подписани ръкописи: Сборникът от 1564 г. (ЦИАИ 1521), Миней за месец декември от 1571 г. (Москва, ГИМ Хлуд. 148) и Пролог за месеците юни-декември от 1572 г. (Загреб, НАЗУ III с 14). Сборникът на поп Лазар е с ценно съдържание, тъй като в съставът му е включен първият препис на житието на софийския мъченик, провъзгласен за светец – св. Никола Нови Софийски, написано първоначално от софийския книжовник и лампадарий на софийската църква „Св. София“ Матей Граматик. Поп Лазар преписва Сборника, съдържащ Служба за ап. Андроник и Житие на Николай Нови Софийски през 1564 г. в Кратово по поръчка на Матей Граматик. Преписите са оформени в две книги, като в края на втората е приписката на книжовника. Двете книги са подвързани през 1781 в един том от поп Христо, заедно с ръкописи, принадлежащи на друг преписвач – Беседа похвална за софийските мъченици, Слова на Йоан Златоуст и др. Ръкописът вероятно е бил закупен за софийския храм „Св. Архангел Михаил“, където се е пазел и преди, и след преподвързването му. Като ръкопис най-вероятно на поп Лазар е идентифициран и Псалтир НБКМ 13. Тъй като за поп Лазар имаме по-малко сведения, отколкото за поп Йоан Кратовски, в дисертационния труд е направено по-подробното представяне на този ръкопис, макар и да няма сведения да е поръчан от софиянец.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Софийската калиграфско-художествена школа е съществувала в рамките на диоцеза на Софийската митрополия. Нейните представители са възприели богат орнаментален репертоар с който са придавали материална стойност на книгите, защото докато текстът е носител на духовните ценности, то украсата на книгата изразява нейната материална стойност и колкото по богато украсена е била една книга, и в зависимост от това дали в украсата и са вложени скъпи багрила, злато и художествено умение, толкова по-ценна е била тя. Софийските книжовници са възприели най-представителните образци на византийската и южнославянската православна традиция и са ги предавали с голямо умение, като често са използвали ярки цветове и злато. В контекста на Софийското културно средище софийските книжовници са имали възможност да обменят опит с умели златари, резбари, художници и представители на различни специфични занаяти. Етническото разнообразие на софийското население е допринесло са многопосочни културни влияния. В Софийската книжовна школа са следвани конкретни правила за оформление и украса на ръкописите, засвидетелствани в следните евангелия: ЦИАИ 1524; ЦИАИ 347; ЦИАИ 569; НБКМ 875; НБКМ 491; НБКМ 859; НБИВ 20; НБКМ 60; манастир „Св. Троица“ Плевля № 38; НБКМ 70; НУБ 167 (Скопие); Печ 18; НБКМ 58. Писмото също притежава характеристики, по които би могло да се допълни ръкописното наследство на школата, но това предстои.

Освен определената Софийска калиграфско-художествена школа, в рамките на Софийското книжовно средище са разграничени няколко групи ръкописи, които отнасяме към неговата нееднородна продукция. Приложен е подробен списък с ръкописи, които се свързват със Софийското книжовно средище и албум с богат илюстративен материал.

ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ

Направеното научно изследване съдържа следните конкретни приноси:

1. За първи път се прави опит да бъдат определени ръкописи със софийски произход на базата на кодикологичния метод; в тази връзка за първи път са разгледани съпоставително голям брой ръкописи от XV – началото на XVII в. За първи път е представена една специфична особеност в подвързването на някои ръкописи от края на XVI – началото на XVII в. с копринен плат във връзка с поточното локализиране и история на ръкописите.
2. Изготвен е подробен списък с ръкописи, които имат връзка със Софийското книжовно средище.
3. Отделени са ръкописите със съмнителен произход, от тези, които могат да бъдат локализирани по-точно, с помощта на изкуствоведски методи и кодикологично изследване.
4. Въведени са в обръщение нови паметници от гледна точка на украсата: Хилендар 25; Печ 18; фрагмент НБИВ 146; НБИВ 17; НБКМ 491; НБКМ 859; НБКМ 875; НБКМ 58 и др.
5. Направени са нови атрибуции – Печ 18, подписан от поп Петър от с. Горно Уйно, е идентифициран като ръкопис на поп Петър работил в с. Пролеша (Софийско); НБКМ 13 е идентифициран като ръкопис на поп Лазар от Кратово или на много близък до него книжовник; книжовникът Димитър се свързва със софийския кръг
6. За първи път се прави подробна съпоставка на ръкописна и старопечатна орнаментика, чрез която се стига до предположения за конкретни ръкописни модели, въведени в старопечатната орнаментика.
7. От определените като софийски ръкописи, е изведена Софийската калиграфска школа, по палеографско-кодикологични признаци, в допълнение на литературно-езиковите признаци, по които в научната литература се характеризира Софийската школа, представена от произведенията на Матей Граматик и поп Пейо.

СЪКРАЩЕНИЯ:

Зогр.: Библиотека на Зографския манастир, Света гора
Ивирон: Библиотека на Иверския манастир, Света гора
МСПЦ: Музей на Сръбската православна църква, Белград
НБС: Народна Библиотека Сърбия, Белград
НБКМ: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
НУБ: Народна и университетска библиотека, Скопие
ПБИВ: Пловдивска библиотека „Иван Вазов“, Пловдив
Печ: Манастир на Печката патриаршия
Плевля: Манастир „Св. Троица“ в Плевля, Черна гора
РМ: Библиотека на Рилския манастир
Хил.: Библиотека на Хилендарския манастир, Света гора
ЦИАИ: Църковноисторически и архивен институт към Българската патриаршия, София
HAZU: Хърватска академия на науките и изкуствата, Загреб
MNAR: Muzeul National de Arta al României, Букурещ

ПРИЛОЖЕНИЕ

Най-разпространените типове квадратни заставки в софийските ръкописи

ЗП4 (ЦИАИ 569)

ЗП9 (НБКМ 60)

ЗП1 (НБКМ 859)

ЗП2 (НБКМ 491)

ПУБЛИКАЦИИ:

Евлогиева-Кацарова, Ц. Художествената работа на йерей Йоан в Етрополското четириевангелие от 1658 година. – В: *Етрополската книжовна школа и българският XVII век*. С., 2011, с. 205–218.

Evlogieva-Katsarova, Ts. Towards the Study of the Psalter NBKM 13 from the Manuscript Collection of the National Library in Sofia. – *Scripta & E-scripta*, vol. 10-11, 2012, p. 433–447.

Евлогиева-Кацарова, Ц. Владислав Граматик и украсата на ръкописи от Софийското книжовно средище. – В: *Проблеми на приложните и изящните изкуства*. С., 2013, с. 14–28.

